

Anna Bartnik

Ludność żydowska w Małopolsce Wschodniej : obraz statystyczny

Rocznik Lubelski 39, 156-168

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNA BARTNIK

Lublin

Ludność żydowska w Małopolsce Wschodniej – obraz statystyczny

W wyniku działań, których tło stanowiła I wojna światowa, doszło do poważnych zmian w kontekście wzajemnych kontaktów między państwami europejskimi. Znaczące z punktu widzenia stosunków międzynarodowych wydarzenia, które zaszły w Europie, jak klęska Rosji i Niemiec, rewolucja w Rosji, a także rozpad monarchii austro-węgierskiej umożliwiły powstanie niepodległego państwa polskiego. Jego granice ostatecznie ukształtowały się w latach 1921–1922 po zawarciu traktatu ryskiego z bolszewicką Rosją i zakończeniu plebiscytów na Warmii i Mazurach. Zgodnie z ustaleniami tereny Galicji, nad którymi uprzednio sprawowali władzę Habsburgowie, znalazły się pod rządami nowo powstałego państwa polskiego¹. Nie ulega wątpliwości, że jednym z najpoważniejszych problemów, z którymi musiał się uporać utworzony kraj, pozostała kwestia obejmująca procesy narodowotwórcze, często nakładające się na wyraźne już podziały². Dla przykładu: za kwestię problematyczną uznać można budzenie narodowej tożsamości ruskiej, która przy wsparciu polskiej konspiracji stanowić miała przeciwwagę dla wpływów rosyjskich.

1 Warto podkreślić, w jak skomplikowanej sytuacji pod koniec 1918 r. znalazła się Galicja Wschodnia z głównym ośrodkiem w Lwowie. W wyniku podpisanego w lutym tego roku układu w Brześciu pomiędzy państwami centralnymi i Radą Centralną Ukraińską pod władzą ukraińską miał się znaleźć nie tylko obszar Galicji Wschodniej ze Lwowem, ale także Chełmszczyzna. Na traktat ten powoływali się dowodzący armią ukraińską, która w wyniku rozkazów miała zbrojnie zająć Galicję Wschodnią, uniemożliwiając tym samym włączenie jej w skład państwa polskiego. W nocy 1 listopada oddziały ukraińskie opanowały Lwów i tereny położone między Sanem a rzeką Zbrucz. Po ciężkich walkach armia polska zdołała odeprzeć atak i wyprzeć częściowo Ukraińców z zajętych terenów. Ostatecznie pełną kontrolę strona polska przejęła na początku 1919 r. w wyniku interwencji regularnych oddziałów wojskowych. Dodatkowym czynnikiem osłabiającym Ukraińców okazał się atak ze strony Armii Czerwonej. W rezultacie tych wydarzeń we wrześniu 1919 r. doszło do podpisania tzw. umowy naddnieprzańskej. W zamian za pomoc, którą Polska miała udzielić Ukrainie w walce z Armią Czerwoną, Ukraińcy zrzekli się swych praw do Lwowa i innych miast Galicji Wschodniej aż do rzeki Zbrucz, która stanowić miała przyszłą linię graniczną między oboma państwami.

2 M. Stolarczyk, *Otwarcie sympozjum*, [w:] *Dwa pogranicza. Galicja Wschodnia i Górny Śląsk. Historia – problemy – odniesienia*, red. Z. Budzyński, J. Kamińska-Kwak, Rzeszów 2003, s. 7. Także: Z. Budzyński, *Pogranicze jako przedmiot badań historycznych (wprowadzenie)*, [w:] *Dwa pogranicza...*, op. cit., s. 10–11.

Małopolska Wschodnia – pojęcie, zasięg terytorialny

Podział Galicji na dwie części – wschodnią (zamieszkiwaną głównie przez „element ruski” – Ukraińców i Białorusinów) i zachodnią (gdzie przeważała narodowość polska) – nie miał charakteru formalnego, a umowna granica pomiędzy dwoma obszarami wyznaczona została pomiędzy Sanem a Wisłoką³. W okresie II Rzeczypospolitej obszar Galicji zaczęto zwać *Małopolską* (nazwa w tym brzmieniu była forsowana przez administrację polską, niosąc pewien ładunek polityczny) i – odpowiednio – jej wschodnią część, rozpościerającą się na wschód od rzeki San – *Małopolską Wschodnią*. W zakres wymienionego obszaru włączano terytoria trzech południowo-wschodnich województw: lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego⁴. Jak wspomniano wcześniej, w zaborze austriackim większość tych terenów określana była jako *Galicja Wschodnia*, której terytorialny zasięg nie do końca jest tożsamy z ziemiami obejmowanymi pojęciem *Małopolska Wschodnia*. W wyniku wprowadzonego w 1920 r. podziału administracyjnego terenów byłego zaboru austriackiego wchodzących w skład Rzeczypospolitej granicę Małopolski Wschodniej w stosunku do Galicji Wschodniej przesunięto znacznie na zachód⁵. Warto dodać, iż w obrębie zachodniej części Galicji znalazło się województwo krakowskie i 8 powiatów województwa lwowskiego, a więc: kolbuszowski, krośnieński, przeworski, łańcucki, rzeszowski, strzyżowski, tarnobrzeski i niski⁶. Co więcej, wydaje się, iż sama nazwa *Galicja Wschodnia* używana od 1850 r. z czasem straciła negatywny komponent emocjonalny i weszła do słownika pojęć używanych zarówno przez Polaków, jak i Ukraińców⁷.

Dla historii Galicji Wschodniej ważnym okresem rozwoju i kształtowania był czas panowania Habsburgów. Pod ich rządami otrzymała ona określone prawa polityczne. Ponadto grupy etniczne tego regionu skorzystały z możliwości rozwoju własnych kultur, religii, języka – składników tego, co składa się na odrębną tożsamość, przy czym sam proces prawnej emancypacji w stosunku do Żydów galicyjskich przebiegał dwutorowo. Państwo likwidowało ustanowione uprzednio bariery prawne i administracyjne, z drugiej zaś strony podejmowało próby, aby nieco zmodyfikować żydowskie zwyczaje oraz obrzędy i uczynić je bardziej adekwatnymi do warunków zewnętrznych⁸. Położenie ludności żydowskiej

3 Podłożem dla rozróżnienia dwóch części terenu Galicji było utworzenie na okres kilkunastu lat (po zakończeniu Wiosny Ludów) dwóch jednostek administracyjnych z władzami w Krakowie i we Lwowie. Pomimo powrotu zwierzchnictwa w ręce namiestnika we Lwowie utrzymano podział terytorialny sądów drugiej instancji. Zob. W. Wierzbieniec, *Żydzi w województwie lwowskim w okresie międzywojennym*, Rzeszów 2003, s. 21; G. Hryciuk, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*, Toruń 2005, s. 26.

4 W. Wierzbieniec, *op. cit.*, s. 13.

5 G. Hryciuk, *Zmiany ludnościowe i narodowościowe w Galicji Wschodniej w latach 1931–1939*, [w:] *Przemiany narodowościowe na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948*, red. S. Ciesielski, Toruń 2004, s. 93–94. Dla potrzeb tego opracowania terminy *Małopolska Wschodnia* i *Galicja Wschodnia* stosowane będą zamiennie.

6 B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930, s. 91–92.

7 G. Hryciuk, *Zmiany ludnościowe...*, *op. cit.*, s. 94.

8 M. Śliż, *Galicyjscy Żydzi na drodze do równouprawnienia 1848–1914. Aspekt prawny procesu emancypacji Żydów w Galicji*, Kraków 2006, s. 7.

pozostawało w ścisłym związku z indywidualnym podejściem ze strony poszczególnych władców (bywało, że ci byli mało przychylni, o czym świadczą mogą na przykład obowiązujące pod rządami cesarza Karola VI dekrety familiackie, które znacznie ograniczały liczbę rodzin żydowskich posiadających prawo do mieszkania w obrębie określonych miejscowości)⁹. Stopniowa liberalizacja polityki wewnętrznej zapoczątkowana w latach sześćdziesiątych XIX w. przyniosła szerszy katalog uprawnień i ustępstw ze strony władz wiedeńskich na rzecz żydowskich mieszkańców monarchii. Ostatecznie przełomowy okazał się rok 1867, kiedy to zadeklarowano powszechną równość wobec prawa. Różne przepisy, które do tej pory ograniczały Żydów, znoszono w kolejnych latach. W rezultacie za czasów panowania Franciszka Józefa I sfinalizowany został proces równouprawnienia ludności żydowskiej¹⁰. Pod wpływem nowych tendencji i nurtów politycznych, głównie tych o podłożu nacjonalistycznym i asymilacyjnym, utrzymywane przez lata ład i stabilność galicyjskiej społeczności zaczęły ulegać przewartościom. Ostatecznie przyjęły one formę konfliktów pomiędzy grupami etnicznymi (o największym nasileniu w okresie międzywojennym), które zaowocowały wzajemną wrogością i dystansem¹¹.

Mniejszości narodowe w II RP

Ludność nowego państwa polskiego, która była rozdzielona przez zaborców przez 123 lata, nie stanowiła monolitu, była podejrzliwa wobec starych – nowych sąsiadów. Obok podziałów rozbiorowych należy podkreślić również występowanie poważnego etnicznego (z uwagi na obecność wielu grup i mniejszości etnicznych oraz ich różnorodny stosunek wobec granic niepodległego państwa i prowadzonej przez niego polityki). W odrodzonej Polsce mniejszości narodowe stanowiły około 30% ogółu ludności¹². Nie budzi zatem wątpliwości stwierdzenie, iż rodziło to trudności dla decydentów odrodzonego państwa polskiego, które po odzyskaniu niepodległości składało się z trzech części odmiennych pod względem ekonomicznym, kulturalnym i etnicznym¹³. Polityka narodowościowa II RP oscylowała wokół dwóch programów, które w pewnym uproszczeniu miały objąć: działania mające na celu „polonizację” mniejszości narodowych (opcja inkorporacyjna, której rodowodu należy doszukiwać się w działalności Romana Dmowskiego) lub też podkreślanie równego statusu i praw wszystkich grup i mniejszości przy jednoczesnym założeniu, że zachowają one lojalność wobec państwa polskiego (koncepcja Józefa Piłsudskiego zwana federalistyczną)¹⁴.

9 *Ibidem*, s. 15–16.

10 *Ibidem*, s. 23–24.

11 Ł. Kaprańska, *Pluralizm kulturowy i etniczny a odrębność regionalna Kresów południowo-wschodnich w latach 1918–1939*, Kraków 2000, s. 8–9.

12 T.A. Kowalski, *Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych II RP 1918–1939*, Toruń 1998, s. 25–35.

13 Zob. A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław 1979 s. 26–27.

14 J. Tomaszewski, *Konsekwencje wielonarodowościowej struktury ludności Polski 1918–1939 dla procesów integracji społeczeństwa*, [w:] *Spółczesność II Rzeczypospolitej. Tendencje integracyjne i dezintegracyjne w naj-*

Oficjalne dane dotyczące struktury narodowościowej, które pochodzą z przeprowadzonych w okresie międzywojennym spisów (pierwszy z nich miał miejsce w 1921 r., drugi 10 lat później), wykazują tendencję do zaniżania liczebności poszczególnych grup i mniejszości narodowych na korzyść ludności rdzennie polskiej. Sygnalizując problem, kryterium, w oparciu o które definiowano i określano strukturę narodowościową populacji, można określić jako niejednoznaczne i nieprecyzyjne – pierwszy z wymienionych spisów zawierał pytanie o narodowość, a drugi o język ojczysty. Dodatkowo często dochodziło do sytuacji, w których fałszowano formularze spisowe, odpowiedzi wpisywano ołówkiem (co dawało możliwości ewentualnych korekt), a odpowiedzialni za spis komisarze wywierali naciski na respondentów – mieszkańców Kresów południowo-wschodnich, aby deklarowali narodowość polską lub polszczyznę jako język ojczysty¹⁵. Niedokładność otrzymywanych danych wiązała się także z pewną trudnością w rozróżnianiu często mylonych terminów *narodowość* i *obywatelstwo* oraz z chęcią okazania lojalności i przywiązania do polskości, przez co wskazywano narodowość polską i język polski jako rodzimy¹⁶.

Mniejszość żydowska w Galicji Wschodniej

Rozważania na temat mniejszości żydowskiej zamieszkującej tereny galicyjskie należy rozpocząć od zaznaczenia, iż była to grupa niejednorodna. Poszczególne odrębności były dostrzegalne choćby w poszczególnych regionach Galicji. Generalnie była to społeczność silnie zurbanizowana. W dawnej Galicji Żydzi tworzyli zasadniczo „typ wschodnioeuropejski”, który charakteryzowała wysoka ilość urodzeń i niski odsetek małżeństw mieszanych, a dodatkowo słaba podatność na procesy akulturacji i asymilacji (utrudniały je między innymi zacofanie społeczeństwa oraz często niechęć wobec żydowskiej ludności) oraz przywiązanie do języka żydowskiego i ortodoksyjne przestrzeganie zasad religijnych (rzeczywiście: wśród dużej części mieszkańców Galicji Wschodniej ortodoksja żydowska była bardzo silna). Żydzi „typu wschodnioeuropejskiego” należeli do uboższych grup warstwy średniej i proletariatu. Przejawiali dużą aktywność w lokalnym handlu, zamieszkiwali głównie w miastach i miasteczkach – sztetlach¹⁷. Dla porównania: „typ zachodnioeuropejski” reprezentowała grupa Żydów, którzy przejawiali otwartość wobec procesów akulturacji i asymilacji oraz tendencję do odchodzenia od języka żydowskiego i ortodoksyjnej wiary (na korzyść judaizmu o charakterze liberalnym bądź reformowanym). Społeczność ta cechowała się niskim wskaźnikiem liczby urodzeń oraz wyższym niż w poprzednim typie odsetkiem małżeństw mieszanych¹⁸. Żydzi omawianego typu w dużo większym stopniu byli

nowszej historii Polski, red. H. Zieliński, Toruń 1974, s. 12.

15 Z. Landau, J. Tomaszewski, *Druga Rzeczpospolita. Gospodarka – społeczeństwo – miejsce w świecie (sporne problemy badań)*, Warszawa 1977, s. 115–116.

16 W. Wierzbieniec, *op. cit.*, s. 26–27.

17 E. Mendelsohn, *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, przekł. A. Tomaszewska, Warszawa 1992, s. 27–28.

18 *Ibidem*, s. 28–29. Pod względem zasięgu terytorialnego Żydzi „typu wschodnioeuropejskiego” wystę-

uczestnikami ruchów i inicjatyw kulturalnych większości narodowej, a przez to prowadzona przez nich polityka i rozwijana autonomiczna kultura nie były tak widoczne, jak miało to miejsce w społecznościach „wschodnioeuropejskich” wyznawców mojżeszowych.

Jak już zaznaczono, od 1867 r. (autonomia galicyjska) Żydzi cieszyli się równością praw – ich status został bowiem ujednolicony z pozycją innych narodów, które zamieszkiwały granice monarchii habsburskiej. W wyniku wprowadzonego ustawodawstwa otrzymali oni prawa polityczne i samorząd oraz szkolnictwo w języku ojczystym. Uzyskali możliwość zdobycia doświadczenia administracyjnego, samorządowego i parlamentarnego, a także byli przyjmowani do państwowych szkół i uniwersytetów. Znaczna ich liczba pracowała w wolnych zawodach. Co istotne, przyrost naturalny tej społeczności w XIX w. był wysoki, a zatem jej liczebność permanentnie wzrastała (choćby z uwagi na możliwość korzystania z opieki lekarskiej czy usług akuszerki). Dopiero w ostatniej dekadzie ogólny przyrost całej populacji okazał się zdecydowanie wyższy od wysokości tego wskaźnika w mniejszości żydowskiej – odpowiednio 10,7% w stosunku do 5,5%¹⁹. Warto dodać, iż z uwagi na wysokie ubóstwo wielu Żydów galicyjskich emigrowało do Nowego Świata w końcu XIX i na początku XX w.²⁰.

Tab. 1. Ludność żydowska w Galicji w latach 1869–1910 według spisów powszechnych

Rok	Ogólna liczba ludności	Ludność żydowska	Odsetek ludności żydowskiej
1869	5 418 016	575 433	10,6%
1880	5 958 907	686 596	11,5%
1890	6 607 816	768 845	11,6%
1900	7 315 939	811 183	11,1%
1910	8 025 675	871 895	10,9%

Źródło: opracowanie własne na podstawie: B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930, s. 90

Tabela 1 obrazuje liczbę ludności żydowskiej mieszkającej na analizowanym obszarze w latach 1869–1910 (według pięciu spisów powszechnych). Warto jednak

powali w Galicji, ale także w Kongresówce, polskiej części Litwy, Rusi Podkarpackiej czy Bukowinie i Besarabii. Natomiast cechy „typu zachodnioeuropejskiego” można przypisać mieszkańcom takich państw, jak Niemcy czy Francja oraz Czechy, Morawy, Węgry, rumuńska Wołoszczyzna. Warto podkreślić za Ezrą Mendelsohnm, iż generalnie (choć nie w każdym przypadku) na określony charakter, a więc „typ” społeczności, wywierał wpływ stopień rozwoju i sytuacja ekonomiczna danego regionu czy państwa. Zatem im bardziej rozwinięty był dany region, tym z większym prawdopodobieństwem dawało się określić społeczność żydowską mianem „zachodnioeuropejskiej”, im biedniejszy – typem „wschodnioeuropejskim”.

19 K. Zieliński, *Galicyjscy Żydzi w latach Wielkiej Wojny 1914–1918*, „Studia Żydowskie. Almanach” 2011, R. 1, nr 1, s. 19–20.

20 B. Wasiutyński, *op. cit.*, s. 92. Także: Ł. Kaprańska, *Drogi z getta. Uwagi o procesach asymilacyjnych w społeczności Żydów galicyjskich*, [w:] *Ortodoksja – emancypacja – asymilacja. Studia z dziejów ludności żydowskiej na ziemiach polskich w okresie rozbiorów*, red. K. Zieliński, M. Adamczyk-Grabowska, Lublin 2003, s. 104.

podkreślić, iż przywołane dane statystyczne opierały się na deklaracji języka ojczystego, co w przypadku braku opcji wyboru języka żydowskiego i hebrajskiego powoduje pewne trudności w oszacowaniu rzeczywistej liczby żydowskich respondentów. Żydzi wybierali według sugestii język urzędowy – głównie niemiecki lub polski, często pomimo nikłej znajomości każdego z nich.

Analiza danych wskazuje na wzrastającą liczbę osób wyznania mojżeszowego. W 1900 r. Żydzi galicyjscy stanowili niemalże 70% wszystkich Żydów mieszkających w granicach imperium habsburskiego²¹. Ich odsetek, także na tle innych narodowości, stale wzrastał. Tendencja ta utrzymywała się do końca XIX w., po czym – jak pokazują dwa ostatnie spisy – wartości procentowe zaczęły się obniżać. Liczba Żydów, którzy podejmowali decyzję o emigracji, od 1890 r. wzrastała w szybszym tempie niż w przypadku innych narodowości. Warto podkreślić, iż już w 1921 r. ilość wyznawców mojżeszowych była zdecydowanie mniejsza, niż miało to miejsce w 1890 r. (według spisu powojennego ludność żydowska liczyła 736 350 osób)²². Na spadek ich populacji wpłynęły poza działaniami wojennymi także wzmożona śmiertelność i – co zostało już wspomniane – masowa emigracja. Warto jeszcze opisać, jak kształtowała się liczba ludności żydowskiej w Galicji, uwzględniając podział obszaru na część wschodnią i zachodnią (odpowiednio: tabele 2 i 3).

Tab. 2. Ludność żydowska w Galicji Wschodniej

Rok	Ogólna liczba ludności	Ludność żydowska	Odsetek ludności żydowskiej
1880	3 844 770	516 912	13,4%
1890	4 308 151	585 453	13,6%
1900	4 814 171	618 801	12,9%
1910	5 335 821	658 722	12,3%

Źródło: opracowanie własne na podstawie: B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930, s. 91

Tab. 3. Ludność żydowska w Galicji Zachodniej

Rok	Ogólna liczba ludności	Ludność żydowska	Odsetek ludności żydowskiej
1880	2 114 137	169 684	8,0
1890	2 299 665	183 392	8,0
1900	2 501 768	192 382	7,7
1910	2 689 854	213 173	7,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie: B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930, s. 91

²¹ K. Zieliński, *op. cit.*, s. 20. Także: P. Eberhardt, *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa 1998, s. 45.

²² S. Tokarski, *Ethnic Conflict and Economic Development. Jews in Galician Agriculture 1868–1914*, Warszawa 2003, s. 35–37.

Nie bez powodu tereny Galicji Wschodniej określane są jako „bardziej żydowskie” niż Zachodniej. Potwierdzają to również przywołane powyżej dane liczbowe, których wartości są odpowiednio większe dla wschodniej części Galicji. W strukturze narodowościowej dzielnicy galicyjskiej Żydzi pod względem liczebności zajmowali trzecie miejsce, zaraz za Polakami (około 50%) i Ukraińcami (Rusinami; 42%)²³. Zamieszkiwali tradycyjne sztetle, miasta i osady typu miejsko-rolniczego. Generalnie tylko niewielki odsetek z nich osiadł w większych miastach (choć dane te nieco różnią się, gdy analizuje się jedynie Galicję Wschodnią, gdzie – dla przykładu – Żydzi stanowili 67,5% mieszkańców miasta Brody, 54,4% miasta Buczacz oraz 45,6% ludności w Stanisławowie). Jeśli chodzi natomiast o rozmieszczenie, to Żydzi z Galicji Wschodniej osiedlali się stosunkowo równomiernie na całym obszarze, w Galicji Zachodniej zaś skupiali się głównie w powiatach województwa krakowskiego.

W Galicji Zachodniej odsetek ludności żydowskiej był od wieków zdecydowanie niższy niż w przypadku Galicji Wschodniej. Tam także odpowiednio wcześniej zaobserwowano proces wyjazdów ludności włościańskiej do Ameryki. Warto także zaznaczyć kwestię strat wojennych (pod kątem spadku liczby ludności), które – jak pokazują analizy – były mniejsze w zachodniej części Galicji. Poległo tam 3,5% całej populacji, w tym 5,4% Żydów, podczas gdy w Galicji Wschodniej odsetek zmarłej podczas wojny populacji żydowskiej wyniósł aż 18,3%²⁴. Co warto podkreślić, liczba Żydów w 1921 r. w Galicji Zachodniej była wyższa niż w 1910 r.; w Galicji Wschodniej natomiast spadła poniżej stanu z czasu spisu z 1890 r. Sam odsetek Żydów w Galicji Zachodniej w 1921 r. w porównaniu z rokiem 1910 obniżył się bardzo nieznacznie. Dla Galicji Wschodniej po okresie szybkiego przyrostu liczebności wśród społeczności żydowskiej (przypadającego na lata 1880–1890) rozpoczął się okres spadku ogólnego odsetka populacji. Tendencja ta została dodatkowo wzmocniona przez działania wojenne²⁵.

Mniejszość żydowska w oparciu o wyniki spisu z 1921 r.

Pierwszy powszechny spis ludności przeprowadzony został w 1921 r. Pomimo tego, iż dostarczył wiele wartościowych informacji, już przed wybuchem II wojny światowej historycy i polscy statystycy poddawali krytyce wiarygodność zawartych w nim danych. Jednym z głównych problemów okazał się ciągły proces migracji ludności po wojnie. Dodatkowo granice państwa polskiego uległy zmianie w tamtym okresie. Twórcom spisu stawiano także zarzuty o zawyżanie liczby ludności polskiej i wyznania katolickiego (aby wykazać bardziej jednolity, „polski” charakter państwa). Wątpliwości budziło również samo sformułowanie pytań, które kierowano do respondentów²⁶. Kwestia dotycząca deklarowanej narodowości była problematyczna już choćby z uwagi na fakt utożsamiania jej

23 K. Zieliński, *op. cit.*, s. 21.

24 B. Wasiułyński, *op. cit.*, s. 92.

25 *Ibidem*.

26 Z. Landau, J. Tomaszewski, *op. cit.*, s. 114.

z pojęciem obywatelstwa, co mogło prowadzić do przekłamań na korzyść narodowości polskiej (w dodatku wśród mieszkańców regionów na Kresach południowo-wschodnich było wiele osób, które nie potrafiły do końca określić swojej narodowości z uwagi na fakt niedostatecznego w tamtym okresie rozwoju świadomości narodowej).

Rozpatrując rezultaty spisu w kontekście mniejszości żydowskiej, należy zaznaczyć, iż w Polsce mieszkało wówczas 2 855 318 Żydów (deklarujących się według kryterium religijnego), co stanowiło 10,5% całej populacji. Dla porównania: wyniki następnego spisu z 1931 r. informowały, iż liczba wyznawców mojżeszowych wzrosła do 3 113 933 osób, przy równoczesnym spadku procentowym na tle pozostałych grup (odsetek zmalał do 9,7%)²⁷. Ogólnie narodowość żydowską zadeklarowało prawie 74% z nich, jednak pozostała część żydowskiej populacji (prawie 26%), udzielając odpowiedzi na to pytanie, wskazywała jako swoją narodowość polską.

Na terenie Galicji liczba Żydów w oparciu o deklarowane wyznanie oszacowana została na 736 621 osób, przy czym narodowość żydowską zadeklarowało 426 236 z nich (kolejne 307 760 osób czuło się Polakami)²⁸. Dane ilustruje tabela 4.

Tab. 4. Identyfikacja narodowościowa Żydów galicyjskich (1921 r.)

Galicja (województwo)	Liczba Żydów (wg religii)	W tym osób narodowości	
		żydowskiej	polskiej
krakowskie	152 926	76 776 (50,2%)	75 632
stanisławowskie	141 524	90 276 (63,8%)	50 566
lwowskie	313 206	190 293 (60,75%)	121 768
tarnopolskie	128 965	68 891 (53,4%)	59 794

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pochodzących ze spisu z 1921 r.²⁹

Spis powszechny z 1931 r. – dane dotyczące mniejszości żydowskiej

Drugi spis powszechny przeprowadzony w 1931 r. pomimo niedokładności jest traktowany jako bardziej precyzyjny niż poprzedni. Swoim zasięgiem obejmował całe państwo (z ustalonymi granicami). Ponadto został przeprowadzony

²⁷ E. Mendelsohn, *op. cit.*, s. 47. Także: *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Statystyka Polski*, Seria C, z. 58: *Miasto Lwów*, Warszawa 1937, s. 11; z. 65: *Województwo stanisławowskie*, Warszawa 1938, s. 22–29; z. 68: *Województwo lwowskie*, Warszawa 1938, s. 32–42; z. 78: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1938, s. 26–35.

²⁸ W roku 1931 około 30% osób wyznania mojżeszowego zamieszkujących ten obszar podało jako język ojczysty polski, co może być uznane za pewien miernik tendencji asymilacyjnych.

²⁹ Korzystano ze zdigitalizowanych dokumentów znajdujących się w Podlaskiej Bibliotece Cyfrowej: *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe*, „Statystyka Polski”, t. 27: *Województwo lwowskie*, Warszawa 1927; t. 28: *Województwo stanisławowskie*, Warszawa 1927; t. 29: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1927. Wersja elektroniczna wszystkich części spisu dostępna na: <http://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=1986&from=FBC> [data dostępu 15 VI 2013].

po zakończeniu masowego przemieszczania się ludności, co z pewnością wpływało na wyższy stopień jego wiarygodności. Wśród zmian wprowadzonych do kwestionariusza analizowanego spisu (w porównaniu do wykazu sporządzonego dekadę wcześniej) podkreślić należy, iż pominięto pytanie o narodowość. Zrezygnowano również ze spisu gospodarstw rolnych, pozostawiając tylko kwestię dotyczącą ogólnej powierzchni gruntów i użytków rolnych. Pojawiły się także nowe pytania, w tym dotyczące umiejętności czytania i pisania. Co istotne, podobnie jak w przypadku poprzedniego spisu wiarygodność tego wykazu głównie w odniesieniu do statystyki narodowościowej na terenach wschodnich również pozostawała przedmiotem sporów i źródłem wątpliwości polskich statystyków i historyków okresu międzywojennego. Kierowane do respondentów pytanie o język ojczysty ocenia się jako niezbyt precyzyjne. Dla przykładu: Żydzi mogli zadeklarować jako takowy język polski. W rozumieniu twórców kwestionariusza kryterium języka ojczystego miało być równoznaczne z pojęciem narodowości³⁰. Dodatkowy zarzut poprawności spisu odnieść można do kwestii wyznania. Pytanie dotyczące religii bazowało w opinii wielu respondentów i badaczy na popularnym stereotypie narodowym, który utożsamia wyznanie katolickie z narodowością polską, wyznanie grekokatolickie z ludnością ukraińską, a mojżeszowe z Żydami.

Według spisu z 1931 r. populacja Polski wynosiła 32 108 000 osób, z czego polskojęzyczni obywatele stanowili 21 835 000 z nich, pozostała zaś liczba obejmowała osoby władające językami mniejszości narodowych. Uzyskane dane pozwalają stwierdzić, iż grupa ludności żydowskiej w Polsce (której liczba wynosiła 3 113 933 osób) była największa w Europie niekomunistycznej w okresie międzywojennym (za wyjątkiem należącej do Wielkiej Brytanii Palestyny, gdzie odsetek Żydów był większy)³¹.

Drugi Powszechny Spis Ludności z roku 1931 uznawany jest często za bazę czy fundament, na podstawie którego można podjąć próbę rekonstrukcji składu narodowościowego Galicji Wschodniej. Polskie władze administracyjne oraz ukraińskie ośrodki polityczne traktowały wspomniany spis jako formę manifestacji przekonań politycznych i narodowościowych oraz szeroką „akcję” polityczną i propagandową³².

Podsumowując uzyskane wówczas dane, należy stwierdzić, że ogólna populacja żydowska na terenie Małopolski Wschodniej oscylowała w granicach

30 G. Hryciuk, *Zmiany ludnościowe...*, op. cit., s. 97.

31 Według szacunków brytyjskich w 1922 r. ogólna liczba mieszkańców Palestyny wyniosła ok. 752 000 osób, w tym 83 800 Żydów. W 1944 r. mieszkało tam już 1 739 600 osób, w tym 528 700 Żydów. Warto dodać, iż choć początkowo roczna liczba emigracji żydowskiej do Palestyny nie przekraczała grupy 10 000 osób, w latach 1924–1926 wzrosła, wynosząc łącznie 59 700 osób, które pochodziły przeważnie z Polski. Masowa emigracja z II RP, która miała miejsce w okresie 1924–1931, określana jest jako czwarta *alija* (bądź *alija Grabskiego*). Jej siłą sprawczą stało się załamanie koniunktury w Polsce i reformy premiera Władysława Grabskiego, które wpłynęły na wzrost podatków, powodując diametralne pogorszenie sytuacji ekonomicznej wielu drobnych kupców i rzemieślników. Zob. D. Bensimon, E. Errera, *Żydzi i Arabowie. Historia współczesnego Izraela*, przekł. R. Gromacka, K. Pruski, Warszawa 2000, s. 33, 41–42, 385. Na ten temat również: E. Mendelsohn, *Zionism in Poland. The Formative Years 1915–1926*, New Haven–Londyn 1981, s. 253–260; [b. a.], *Palestyna pod władzą brytyjską (1917–1948). Imigracja i osadnictwo*, <http://izrael.izraelczyk.pl/?p=19> [data dostępu: 15 VI 2013]; *Alija*, [w:] *Wirtualny Sztetl*, <http://www.sztetl.org.pl/pl/term/337,alija/> [data dostępu: 15 VI 2013].

32 G. Hryciuk, *Zmiany ludnościowe...*, op. cit., s. 95–96.

616 200 osób (była to liczba Żydów określonych na podstawie wyznania; w przypadku kryterium językowego wartość liczbowa jest niższa i wynosi 420 200 mieszkańców)³³.

Tab. 5. Żydzi z Małopolski Wschodniej w ujęciu danych statystycznych ze spisu z 1931 r.

Województwo	Ludność wg wyznania (odsetek ogółu mieszkańców)	Ludność wg języka (hebrajski lub żydowski)
lwowskie (wschodnia część)	215 010 (12,95%)	149 658
stanisławowskie	139 764 (9,44%)	109 378
tarnopolskie	134 117 (8,38%)	78 921

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Statystyka Polski, Seria C, z. 58: Miasto Lwów, Warszawa 1937, s. 11; z. 65: Województwo stanisławowskie, Warszawa 1938, s. 22–29; z. 68: Województwo lwowskie, Warszawa 1938, s. 32–42; z. 78: Województwo tarnopolskie, Warszawa 1938, s. 26–35*

W oparciu o przytoczone dane należy zaznaczyć, iż biorąc pod uwagę kryterium wyznaniowe, liczba Żydów jest wyższa niż w przypadku szacowania w oparciu o deklarację języka ojczystego. Tendencja ta jest widoczna w każdym z województw. Pojawiają się natomiast opinie, iż rzeczywista wielkość populacji żydowskiej oscylowała wówczas między liczbą osób posługujących się – zgodnie z wyborami w spisie – językiem hebrajskim lub żydowskim a ilością osób deklarujących wyznanie mojżeszowe³⁴.

Statystyka religijna pozwala na zweryfikowanie wielkości populacji żydowskiej, która często obok jidysz i hebrajskiego wskazywała polszczyznę jako swój język ojczysty. Na obszarze Galicji Wschodniej w czasie spisu zamieszkiwało 488 873 wyznawców religii mojżeszowej, w tym: we wschodnich powiatach województwa lwowskiego 215 010 osób (12,95% z całej populacji; było to o 43,67% więcej niż mieszkańców wybierających hebrajski lub żydowski jako język narodowy), 139 766 osób w województwie stanisławowskim (było to 9,44% ludności; odsetek większy o 27,76% od liczby mieszkańców, które za język ojczysty wybrały hebrajski i żydowski), a w tarnopolskim 134 117 osób (które stanowiły 8,38% ogółu populacji; o 69,94% wyższy odsetek od ilości mieszkańców zgłaszających jako język rodzinny hebrajski bądź żydowski)³⁵.

Cennym i interesującym narzędziem weryfikacji danych mogą być opracowania statystyczne i plebiscyty przeprowadzone przez władze szkolne (obejmowały one dzieci realizujące obowiązek szkolny). W przypadku Galicji dostępne są dane pochodzące z roku 1926. Według nich w województwie tarnopolskim

³³ *Ibidem*, s. 99–100.

³⁴ Zdania takiego są m.in. J. Tomaszewski oraz Sz. Bronsztejn. Zob. J. Tomaszewski, *op. cit.*, s. 148; Sz. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*, Wrocław 1963, s. 30–31.

³⁵ G. Hryciuk, *Zmiany ludnościowe...*, *op. cit.*, s. 100.

było 4,45% dzieci, których rodzice zadeklarowali język żydowski lub hebrajski jako narodowy (dla porównania: procent dzieci pochodzących z rodzin wybierających język polski było 35,28%, a zgłaszających język ukraiński – 59,41%), w województwie stanisławowskim procent ten wynosił 5,54% (dzieci, których rodzice zadeklarowali język polski, stanowiły 15,65%, a władające językiem ukraińskim – 77,05%)³⁶.

Co podkreślano w niniejszym opracowaniu, ludność żydowska z uwagi na swoją strukturę społeczną i zawodową była przede wszystkim populacją miejską. W okresie międzywojennym liczba osób żydowskiej społeczności mieszkająca w miastach wynosiła kolejno: 70,28% w województwie tarnopolskim (94 255 osób), 73,57% w województwie stanisławowskim (102 812 osób) i ponad 80% w województwie lwowskim (głównie we Lwowie)³⁷. Tendencja do osiedlania się w miastach jest również widoczna, gdy poddaje się analizie obecność Żydów w większych aglomeracjach, np. we Lwowie Żydzi stanowili ponad 31% mieszkańców, w Kołomyi 42,5%, a w Tarnopolu 41,5%³⁸. Warto podkreślić jednak, iż miasta były stosunkowo nieliczne i małe, co było jednym z powodów pozostawania Żydów na wsi. W miejscowościach wiejskich mieszkało 21,6% wszystkich Żydów galicyjskich (przy czym w Galicji Zachodniej proces ich koncentrowania się w ośrodkach miejskich przebiegał zdecydowanie szybciej niż w przypadku populacji z części wschodniej). Z kwestią wyboru miejsca zamieszkania związany był także profil działalności i zatrudnienia. Dla ludności nieżydowskiej, która w większości zaludniała wsie i wioski, była to głównie aktywność rolnicza (obejmowała ponad 66% ludności), jednak udział Żydów w rolnictwie wynosił zaledwie 4%³⁹. Ponad 80% ludności żydowskiej osiedlonej w miastach parało się działalnością handlową, przemysłową i ubezpieczeniową. W Małopolsce Wschodniej w przemyśle pracowało 25,5% zawodowo czynnych Żydów, a w handlu i ubezpieczeniach aż 61,9%. W strukturze zatrudnienia wyznawców mojżeszowych największy odsetek (55%) stanowili pracownicy samodzielni, niezatrudniający innych osób⁴⁰. Odsetek robotników i chałupników wynosił łącznie 26,7%. Robotnicy żydowscy zatrudniani byli zwykle w mniejszych zakładach pracy, w których przeważał rzemieślniczy sposób produkcji, na ogół poza wielkim przemysłem. Warto podkreślić, iż wśród ogółu przedsiębiorstw przeważały małe zakłady o zasięgu lokalnym, a wśród nich: sklepiki oraz niewielkie warsztaty rzemieślnicze. Szczególnie wysoki odsetek zatrudnienia i działalności Żydów odnotować można wśród tzw. wolnych zawodów. Grupę przedsiębiorców i kupców posiadających własny kapitał szacowano na poziomie około 10% populacji⁴¹.

36 M. Falski, *Wyniki spisu dzieci z czerwca 1926 roku w zastosowaniu do badania potrzeb szkolnictwa powszechnego*, Warszawa 1928, s. 68–69.

37 *Ibidem*, s. 101. Zob. także: R. Romantsov, *Żydzi na tle statystyk demograficznych Lwowa 1918–1939*, „Studia Żydowskie. Almanach” 2012, R. 2, nr 2, s. 105–135.

38 Ł. Kaprańska, *Pluralizm kulturowy...*, s. 118.

39 Sz. Bronsztejn, *op. cit.*, s. 43–45. Także: M.M. Drozdowski, *Spoleczeństwo, państwo, politycy II Rzeczypospolitej. Szkice i polemiki*, Kraków 1972, s. 34.

40 F. Battenberg, *Żydzi w Europie. Proces rozwoju mniejszości żydowskiej w nieżydowskim środowisku Europy 1650–1933*, przekł. A. Soróbka, Wrocław 2008, s. 411–412.

41 R. Bierzanek, *Ludność żydowska na Ziemiach Wschodnich*, „Rocznik Ziemi Wschodnich”, Warszawa 1939, s. 66–68.

Pomimo faktu, iż Żydzi stanowili tylko 16% inteligencji w Polsce dominowali liczebnie w tej kategorii. Około 8–9% wszystkich aktywnych zawodowo Żydów zaliczano do grupy pracowników umysłowych, co dotyczyło głównie profesji akademickich. Dodatkowo liczne drobnomieszczaństwo było na ogół spauperyzowane, posiadało niskie dochody i poziom życiowy. Trudne położenie Żydów pogłębiały również: niełatwa sytuacja gospodarcza w państwie oraz pojawiający się niekiedy bojkot ekonomiczny Żydów. Powyższe dane świadczą jednak o tym, iż w Polsce istniał w tamtym okresie stosunkowo duży proletariats przemysłowy. Co więcej, polscy Żydzi w mniejszym stopniu niż na przykład Niemcy posiadali cechy tożsame z klasą średnią z elementami proletariackimi. Pozwala to założyć stosunkowo niski standard życia większości populacji oraz relatywnie mało znaczący udział Żydów w elicie społecznej.

Ludność żydowska w Małopolsce Wschodniej – podsumowanie

Analizowany obszar – Małopolska Wschodnia – wyróżniał się od pozostałych części Polski z uwagi na swoją specyficzną sytuację polityczną, ekonomiczną i narodowościową. Był regionem zacofanym gospodarczo, ze słabo rozwiniętym przemysłem i rzemiosłem. Do dziś funkcjonuje zresztą wyrażenie, które oddaje ówczesny poziom życia i sytuację ekonomiczną – *nędba galicyjska*. Mniejszość żydowska zamieszkująca tamte tereny była w znacznej mierze uboga, co skutkowało licznymi migracjami. Trudniła się ona przede wszystkim drobnym handlem i rzemiosłem. Z uwagi na dominującą zachowawczość, konserwatyzm i chęć izolacjonizmu żyła oddzielona religią i obyczajem od miejscowej ludności, gromadząc się najczęściej w swoich sztetlach. Co charakterystyczne, na obszarze galicyjskim występowała ortodoksyjna forma judaizmu oraz chasydyzmu (który odwoływał się do religijności ludowej i kreował nowych, charyzmatycznych przywódców religijnych – cadyków)⁴².

Warto wspomnieć, jak prezentowały się kwestie asymilacji ludności żydowskiej na tym terenie. Należy rozpatrywać ją w powiązaniu z podobnymi procesami, które odnotowywano na terytorium całej II Rzeczypospolitej. Zanim asymilacja objęła szersze warstwy społeczne i stała się ogólnym procesem, poprzedzały ją akty jednostkowe, indywidualne, dla których podstawą była zmiana wyznania (neofityzm)⁴³. Z uwagi na deklarację języka polskiego jako ojczystego (było tak w przypadku 1/3 Żydów w Galicji Wschodniej) wydawać by się mogło, iż ludność ta uległa bardzo intensywnym procesom adaptacyjnym (ich odzwierciedleniem mogła być zapewne liczba ponad 150 tys. Polaków, którzy deklarowali wyznanie mojżeszowe). W przypadku galicyjskich Żydów przeszkodą stojącą na drodze do masowej asymilacji, a także integracji ze społeczeństwem polskim, były postawy

42 Ciekawym faktem potwierdzającym postawę manifestowania odrębności i dystansowania się galicyjskich Żydów (w stosunku do innych narodowości) było spotykane określenie *galicianer*. Używano go na oznaczenie Żyda z Galicji wyróżniającego się strojem, dialektem (mieszanka jidysz i „naleciałości” językowych, m.in. z języka ukraińskiego). Podaję za: Ł. Kaprańska, *Pluralizm kulturowy...*, op. cit., s. 230.

43 *Ibidem*, s. 186.

przyjmowane i okazywane na „zewnątrz” przez obie grupy. Jednak na pełną asymilację narodowościową zdecydowało się niewielkie grono Żydów, którzy przechodzili w konsekwencji konwersję religijną. Czynniki takie, jak: izolacjonizm, postawy grupy dominującej o charakterze ekskluzywnym i wykluczającym pozostałe grupy, a także przejawy antysemityzmu w polityce i życiu społecznym odrodzonego państwa polskiego spowodowały, że asymilacja objęła tylko wąską grupę ludności żydowskiej, głównie wykształconych profesjonalistów. Rezultatem przemian i procesów, które zaszły na tym terenie w okresie międzywojennym, było ukształtowanie się wielu odmiennych postaw i tożsamości oscylujących wokół dwóch biegunowych form: tradycyjnej, opartej na wyznaniu mojżeszowym, oraz nowej, choć rzadkiej, związanej z całkowitym poddaniem się procesom asymilacji.

Jewish Population in Eastern Małopolska – A Statistical Picture

The area of Eastern Małopolska [Little Poland] differed from the other parts of Poland if only because of its special political, economic, and national situation. It was an economically backward region, with underdeveloped industries and crafts. There is still a saying, which reflects the standards of living and economic situation in that province: *nędza galicyjska* [Galician (=Halicz) poverty]. The Jewish minority who inhabited those areas were largely impoverished (which resulted in widespread emigrations). They earned their living first of all as petty tradesmen and artisans. Because of their dominant conservatism, traditionalism, and a tendency to live in isolation, they lived separated from the local community by religion, customs, and a specific form of life – *shtetl*.

The aim of the study was to juxtapose statistical data, mainly based on two interwar censuses, and to analyze them in the context of the number and the situation of the Jewish population in Eastern Małopolska.